

סוף דבר

המעגל נסגר

חלפו השנים הסוערות, ואני מצאתי את עצמי שרוי באווירה שלווה של שקט כפרי בקיבוצי שבצפונה של הארץ, הרחק מן המרכז, אך לא חשתי כלל ב"משבר נפשי" שכמה מידידי הזהירו אותי מפניו.

נקלטתי מחדש בחברה, ועבדתי בקבלה ובמזנון של בית-ההארחה. לא שיערתי מראש שבית-ההארחה ישמש לי אשנב אל "העולם הגדול" שממנו נפרדתי עם פרישתי מ"נתיב". לבית-ההארחה הצנוע של כפר בלום יצאו מוניטין בזכות האווירה הביתית הנעימה שהשרו בו העובדים הקיבוצניקים, מהם בעלי השכלה ודוברי שפות. כל השנים התארחו אצלנו "אורחים חשובים" שהופנו אלינו על-ידי משרד החוץ, הסוכנות היהודית, הוועד הפועל של ההסתדרות ולשכת העיתונות הממשלתית.

בנוסף לעבודתי היום-יומית, נתבקשתי לארח את "האורחים החשובים". נהגתי לסעוד איתם ארוחת ערב ובבקרים ערכתי להם סיור. כך פגשתי סנטורים אמריקניים, חברי פרלמנטים מאירופה ולפעמים גם אורחים ממדינות "אקזוטיות". לעיתים התארחו אצלנו גם שרי ממשלות. שוחחתי עם האורחים על הקיבוץ ועל הגליל. אך לרוב גלשו השיחות גם לבעיות המדיניות-בטחוניות של המדינה. האורחים, שרובם קיבלו סקירות והערכות של אישים רמי-דרג בירושלים, גילו גם עניין בהערכותיו של הקיבוצניק מהגליל העליון. מדי פעם הרצאתי בערבים לקבוצות תיירים. לא היססתי לנצל את פגישותי אלו כדי ללמוד על המתרחש במדינותהם. לא הרגשתי כלל שאני חי במקום "נידח" ומנותק מן המתרחש "בחוץ".

מנהל בית-ההארחה נעזר בי מדי פעם כדי להרחיב את קשריו עם מוסדות ציבור למטרת "שיווק" בית-ההארחה. הצטרפתי אליו בנסיעותיו לתל אביב ולירושלים, וניצלתי כל ביקור שכזה כדי "לקפוץ" למשרדי "נתיב" כדי להתעדכן מחדש. כך המשכתי "לחיות" את המאורעות, אם כי בדרך פסיבית.

השנים הראשונות לאחר פרישתי היו שנות "בצורת" בנושא שחייתי אותו עשרות שנים. הסובייטים צימצמו את ממדי היציאה של היהודים עד ל"טפטוף" עלוב. הקפאון ביחסי ברית-המועצות והמערב, שנוצר עוד בימי ברז'נייב, עם פלישת הסובייטים לאפגניסטן, נמשך גם אחרי מותו. שני יורשיו של ברז'נייב, שהיו קשישים וחולים, מתו בזה אחר זה, ומדיניות הפנים הסובייטית היתה אף היא במצב של קפאון. "נתיב" והמערכת היהודית בתפוצות שעסקה בנושא יהדות ברית-

המועצות, השתדלו לחזק את ידיהם ואת רוחם של הרפיוזניקים פעילי העלייה, שבמסירות ובאומץ לב שמרו על הגחלת. בעיני הם היו תמיד "ראש גשר" שאיפשר לנו להמשיך במאבק.

שעתו הגדולה של "ראש גשר" זה הגיעה, עם פרוץ התקופה החדשה שהנהיג אותה מיכאיל גורבצ'וב הצעיר והנמרץ. גורבצ'וב, שיזם תהליך מהפכני באופיו של המשטר הסובייטי והוביל את ברית-המועצות דרך הגלסנוסט אל הפרסטרויקה, פתח גם דף חדש ביחסי ברית-המועצות עם המערב, ובראש ובראשונה עם ארצות-הברית.

כך הלכו וקרבו ימי ההכרעה בגורלם של יהודי ברית-המועצות. נרגש ומתוח עקבתי אחר המתרחש. כשנפתח המשא-ומתן הגורלי בין ארצות-הברית של הנשיא רונלד רייגן לבין ברית-המועצות של מיכאיל גורבצ'וב, ידעתי שהגיעה שעת המבחן לעשרות שנות מסע הסברתי שניהלנו במערב. שאלתי את עצמי האם יתפוש נושא חופש העלייה מקום ראוי בעיני האמריקנים או, שמא, יראו בו, חלילה, נושא שמהווה מטרד בדרך לפתרון בעיות גלובליות הרות עולם.

למרות חששותי האמנתי בעומק לבי כי התשתית שבנינו איתנה דיה ותעמוד במבחן. ב-1986 מונה דוד ברטוב כראש נתיב במקומו של יהודה לפידות. נתבקשתי לצאת איתו למסע הכרויות בבירות אירופה, בניו-יורק ובוושינגטון. בסיוור זה, ובעיקר בניו-יורק ובוושינגטון, נוכחתי לדעת שה"מערכת" שהקימונו בעמל רב מתפקדת היטב, וכי ראשי הארגונים היהודים ואישים רבים יהודים ושאינם יהודים, בעמדות מפתח בממשל, בקונגרס ובציבור - לא הכזיבו.

לאחר שחזרתי ארצה, יכולתי לעקוב רק באופן חלקי אחרי המתרחש במשא-ומתן בין שתי מעצמות-העל. לכן, קודם שכתבתי את הפרק החותם את ספרי, ביקרתי בארצות-הברית על מנת לשוב ולשוחח עם ידידים ותיקים, כמו ריצ'רד פרל, מקס קמפלמן וריצ'רד שיפטר, שהיו בסוף שנות השמונים עדים פעילים להתרחשויות הגורליות של אותם ימים. ביקרתי גם בז'נבה ונפגשתי עם שגריר ארצות-הברית בוועדה לזכויות האדם, מוריס אייברם, שבאותן שנים מכריעות כיהן כיושב-ראש הוועידה הלאומית למען יהודי ברית-המועצות. במחצית השנייה של שנות השמונים כיהן ריצ'רד פרל כמשנה למזכיר ההגנה כספר ויינברגר. ריצ'רד - שהיה בין אנשי המפתח בצוות היועצים שפעל על-יד הנשיא רייגן ומזכיר המדינה שולץ במשא-ומתן שניהלו השניים עם הנשיא גורבצ'וב ועם שר החוץ שוורדנדזה בנושא צמצום והגבלות הנשק האסטרטגי-גרעיני, התלווה אל השניים בפגישות פיסגה מכריעות עם הסובייטים. מקס קמפלמן עמד בראש משלחת אמריקנית שניהלה שיחות עם המשלחת הסובייטית בז'נבה, במטרה להגיע להבנה בענין צמצום החימוש בנשק אסטרטגי. ריצ'רד שיפטר, שאותו הכרתי עוד מימי שירותי בוושינגטון בשנות השישים, מילא עתה תפקיד של משנה למזכיר המדינה והיה ממונה על תחום זכויות האדם. משיחות עם ידידים אלה הצטיירה לנגד עיני, לא רק תמונה שלימה יותר של התפתחויות היסטוריות שעניינו אותי, אלא למדתי גם לא מעט פרטים מאלפים.

המשא-ומתן הגורלי בין ארצות-הברית וברית-המועצות נכנס בהדרגה להילוך גבוה, כשמטרתו להגיע להסכם שישחרר את העולם מסכנת התנגשות בין מעצמות-העל, שעלולה להמיט אסון נורא על האנושות. האמריקנים עמדו על כך שבמקביל לשיחות על הגבלות נשק גרעיני, יתנהלו שיחות בנושא זכויות אדם, וזאת כהמשך לדיונים במסגרת הסכמי הלסינקי שהתנהלו בעבר. שיפטר סיפר לי שהיו לו ויכוחים עם עמיתיו במחמ"ד, שהעדיפו להגיע לסיכומים עקרוניים בדיונים עם הסובייטים ולהציג תביעות כוללניות. שיפטר מצדו היה סבור שתוך דיונים על עקרונות יש להגיש פניות מעשיות, כגון, הקלת גורלם של רפיוזניקים ותיקים. גם שולץ, במקביל לדיונים העקרוניים, ייחס חשיבות לנקיטת צעדים מעשיים מצד הסובייטים. כששיפטר נתקל בהתנגדות מצד הסובייטים, הוא היה פונה לשולץ שהשכיל לשכנע את שוורדנדזה שמחווה חיובית מהווה תרומה ליצירת אווירה נוחה יותר סביב המשא-ומתן שהתנהל בדרג גבוה. שוורדנדזה הגיב בדרך כלל בחיוב ללחץ האמריקני שתבע להקל במתן היתרי יציאה לרפיוזניקים.

החריש העמוק וארוך-השנים בדעת הציבור האמריקני, בממשל ובקונגרס בנושא גורל יהודי ברית-המועצות, נתן את פריו בתקופת ההכרעות הגורליות. הנושא קיבל מקום נאות במגעים שניהלו האמריקנים עם הסובייטים, גם בדרג הגבוה ביותר. לפי עדותם של ידידי, גילו הנשיא רייגן ומזכיר המדינה ג'ורג' שולץ התעניינות אישית בקידום הנושא היהודי. הדרמה מסביב לשחרור נתן שרנסקי וקבלת הפנים שערכו לו במערב ובעיקר בבית הלבן, חיממו לבבות. ההפגנה המרשימה של מאות אלפי יהודים לקראת ביקורו של גורבצ'וב בושינגטון, תרמה אף היא תרומה חשובה. ידידי סיפרו לי שבפתח השיחה שניהל רייגן עם גורבצ'וב בבית הלבן, שאל הנשיא האמריקני את אורחו אם שמע על הפגנת המונים שערכו יהודי ארצות-הברית. גורבצ'וב הנהן בראשו בהסכמה, אך רייגן לא ויתר, והמשיך ושאל האם ידועה לגורבצ'וב סיבת ההפגנה. רייגן "ירד" מהנושא רק לאחר שהעיר כי בנושא זה רבה הרגישות בציבור האמריקני.

גם לרקע האישי של רייגן ושולץ היתה השפעה חיובית ביותר. רייגן, שהיה בצעירותו כוכב הוליוודי פופולרי, ביקר בגרמניה מיד אחרי המלחמה והיה בין האמריקנים הראשונים שנחשף אישית לעדויות מזעזעות מן השואה. שולץ היה ידיד ישראל מזה שנים וגילה כלפיה הערכה ואהדה.

גורבצ'וב ושוורדנדזה לא יכלו להטיל ספק ברצינות כוונת האמריקנים בדרישתם כי הסובייטים יפתחו את השערים לעלייה המונית של יהודי ברית-המועצות. אמנם בדיונים עם הסובייטים דיברו האמריקנים על עקרון חופש הגירה לכל הרוצה בכך, אך השערים לעלייה המונית של יהודים נפתחו שנים לפני שהסובייטים נענו סוף סוף לדרישות האמריקנים וחוקקו חוקי הגירה.

ב-1990 פרץ הזרם הגדול של העלייה ההמונית מברית-המועצות. 184 אלף עלו ארצה באותה שנה, והתלהבות מלאת-תקוות שררה בישראל.

בסוף אותה שנה חזרתי מביקור בברית-המועצות וכלל לא הייתי משוכנע שהתחזיות על "מליונים שיגיעו", יש להן על מה להתבסס. כל ימי העדפתי שימוש

במונחים מציאותיים ונטולי הגזמות. כמו כן לא הייתי שותף להלכי הרוח שניבאו רעב ומלחמת אזרחים העתידים לפקוד את ברית-המועצות תוך זמן קצר. לעומת זאת הינחתי כי גילויים ראשונים של יציבות באימפריה הקורסת ובמקביל להם קשיי קליטה אובייקטיביים של רבבות העולים המגיעים לישראל, עלולים להאט אה קצב העלייה. בגל העלייה הראשון, היה אחוז גבוה יחסית של יהודים בעלי תודעה יהודית וציונית, ביניהם קרובי משפחה וידידים של עולים ותיקים. בגל השני כבר הגיעו כאלה שחששו להחמיץ את ההזדמנות לצאת מברית-המועצות וניצלו את פתח המילוט הנוח שהעמידה לרשותם ישראל. ואכן, בחורף 1991 כבר עלו פחות מ-150 אלף יהודים, ומ-1992 התייצב קצב העלייה סביב ל-60 אלף עולים בשנה.

ב-1993 חזרתי וביקרתי במוסקבה, קייב, גומל, ריגה ופטרבורג, וכצפוי, יכולתי לעמוד על תהליך הסתגלותם של היהודים לתהפוכות המציאות. פגשתי אופטימיסטים שראו בכלכלה החדשה, תחילתה של כלכלת-שוק ופגשתי פסימיסטים שראו בה רק תוהו ובוהו כלכלי. היו יחידים שהתעשרו בקלות מדהימה וכנגדם שכבות רחבות נידונו לחיי מחסור, בטלה והיעדר תקווה. בין המתעשרים החדשים שהולידה "הכלכלה המטורפת" היו יהודים לא מעטים. בקרב היהודים במדינות ברית-המועצות לשעבר, כך התרשמתי, מתפשטת והולכת תופעה המוכרת לנו מהתפוצה היהודית במערב. יהודים אוהדי ישראל, הכואבים את צרותיה ושמחים בהצלחותיה, אך אינם מתכוונים כלל לעלות אליה. רבים גם אינם חושבים להגר למערב. "קטסטרופה" עתידית יכולה, כמובן, לשוב ו"להזיז" המוני יהודים, אך "צרות" סתם, אין בכוחן לשנות את קצב העלייה.

רק מתן חינוך יהודי-ציוני לבני הדור הצעיר והסברה ישראלית מאומצת יבטיחו את המשך העלייה. והעלייה, כידוע, היא זו שהבטיחה את השרדותם של חלק גדול מיהודי ברית-המעצות כיהודים.

המעגל אשר נפתח לפני ארבעים שנה הולך ונסגר והפעם במציאות פוליטית חברתית חדשה, בתוך קלחת של סדר עולמי חדש.